

3. Lingvocentrismus

Ve sborníku *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*, vydaném v roce 1846, Pavel Josef Šafařík s jistou dávkou melancholické ironie prohlásil: „Věru nevím, čím to jest, kletbou-li svrženého od praotcův našich Peruna, čili mstivosti nevrleho nad lehkomylností naší Demiurga, přistvořivšího nám kradmo, k dolíčení jména našeho, od nás často zapíraného, zvláštní písmenko – a slovtovrný orgán, že jakož druhdy Ixion z mučného, sirnatého, suchoparného kola na čistý vzduch, tak my z kalného, matného, duchomorného víru písmenkování a *slovíčkování* na výsluní *slovesnosti* nikdy a nikterakž vyplesti se nemůžeme. Již nás Čechoslovany jeden Adam trochu levné ceny titulem *filologického národu* poctil; doufejme, že nás druhý Adam brzo ráznějším a významnějším titulem *abecedářského národu* poctí. Blaze potomkům našim! Spisův z ducha pošlých a k duchu jdoucích, výlevův svobodných duší život do svobodných duší vlévajících, květův idejí a semeníšť idejí [...] těch spisův jim ovšem příliš mnoho po sobě nepozůstavíme; než což o to? My jim místo toho všeho pozůstavíme takové nepřebírané sklady starých i nových abeced, starých i nových pravopisův, starých i nových spisovných jazykův, že jimi směle nade všechny jiné vzdělané národy oboru zemského vypínati se [...] budou“ (ŠAFAŘÍK 1846: 85n.). Tento výrok je víc než příznačný. Už to, že Šafařík odmítá veškeré produkty „filologické“ tvůrčí aktivity poukazem k potřebě plnokrevného umění, odhaluje, jakou úlohu tehdy hrály v české kultuře. Nebyly kulturními jevy jen svou povahou lidského výtvaru, ale mnohem podstatněji. Jakkoliv je to na pohled snad protismyslné, v mnohém se skutečně blížily uměleckým dílům literárním, v jejichž jménu jsou tu napadány. Vlastně právě svou podobností k nim mohly do takové míry zaujímat v obrozenské kultuře jejich místo.

Zdánlivě ryze jazykovědné a pravopisné otázky překračují tehdy totiž jindy poměrně uzavřené hranice jazykovědy a ortografie. Pravopisné a gramatické skutečnosti náhle vypovídají nejen o jazyce, ale i (a často především) o něčem zcela jiném. Odráží se v nich ten či onen program sociálního chování, ten či onen pohled na svět, svědčící současně o politických, estetických atd. postojích svých nositelů. Mluvnická flexe (ohebnost) na této rovině nabývá třeba významu „hudebnosti“, „citovosti“, „jemnosti“, jazyky

neflektivní – říká Jungmann – se podobají tesařství „stěny sponami, hřebíky (praeos. particulae) stloukajícímu“, flektivní jazyky pak tesařství „své sruby umělými dlaby (casus) tak vízícímu, aby spojení toho ani oko neznamenal“. Neflektivní jazyky jsou podle něho vhodné pro „racionální myšlení“, flektivní předčí silou estetickou, neflektivní jazyky jsou jazyky „dospělého muže“, flektivní jazyky „citedlného mládence“, neflektivní jazyky jsou uzpůsobeny pro filozofii, flektivní pro poezii (JUNGMANN 1948: 51). Zvláště vysoce je ceněno z těchto hledisek sloveso. „Sloveso nejlépe řeči dokonalost, obratnost, sílu a lepotu vyjevuje,“ shrnuje pak v letech čtyřicátých tyto názory Kampelík. „V krátkosti to pravíme, že Čechoslovan na svém slovesu určitými koncovkami osoby, počet, pohlaví, čas znamená; jemu netřeba plouhavých osobných zájmen (já, ty, on) jako jinoevropským jazykům; on s Řekem a Římanem v rychlém toku své myšlenky bez oklik, vazadel, pout určitě a libozvučně vyjadřuje“ (KAMPELÍK 1842: 96). Obdobně nabývá zvláštních hodnot také charakter slovanské skladby: „myšlenka v našem jazyku zcela svobodně se pohybuje, nejsouci nikoli otrockým slovosledem vázána. Geniálnosti a silnému duchu veliké uděluje pole, básnictví a vědám pojišťuje zdar i krásnou formu, čechoslovenským salonům zvláštní vnadu a kouzlo“ (TAMTÉŽ: 165).

Také pravopis není chápán jen jako více méně libovolný prostředek písemného záznamu jazykových projevů. Je přijímán i tvořen jako autonomní hodnota spjatá s různými jevy estetickými i politickými. V souvislosti s ruským vítězstvím nad Napoleonem se uvažovalo o nové ortografii západních Slovanů, která by vyšla vstříc novému mocenskému stavu v Evropě, nebo dokonce přímo o možnosti úplného příklonu ke kyrilici (JUNGMANN 1948: 155). Vítězíci příklon k latince je později pak jednoznačně hodnocen jako příklon k Evropě a antický původ latinského písma je stavěn do protikladu k literám „v barbarském věku ukrácené švabašiny“ (BERGNER 1831: 173), analogická úprava pravopisu je spjata s orientací českého národa k novým kulturním potřebám, na rozdíl od výlučně k tradicím (i kulturně) zaměřené soustavy starší. Hankou a dalšími prosazovaná úprava „skladná“ z let čtyřicátých pak žádá nahrazení „německého *w*“ „latinským *v*“ a „německého *au*“ českým *ou* apod. Tyto úpravy mají Čechům umožnit, aby „podali ruku ostatním západním Slovanům a postavili se po boku starým Řekům (sic! jde o latinku!) a Římanům i všem mladším, osvíceným národům“ (HANKA 1847: 9).

Podobně jako se utváří estetika jazyka, vzniká i estetika pravopisu. Švabach je hodnocen obecně jako písmo zcela ohyzné (hranatý, zastaralý, chromý, rohatý), téměř obecně je odmítána jako neestetická i celá pravopisná soustava před analogickou úpravou. Obdobně je však odmítnuta v Čechách i ortografie Hamuljakova („strakatá“, „s tou šibenicí místo š“), která „y zcela vyvrhuje, což proti duchu slov[anskému] čelí“ (JUNGMANN J. J. 1956: 181). Současně platí i obráceně, že projekty té či oné pravopisné úpravy mívají přímou estetickou motivaci. Vinařický např. v dopise příteli Staňkovi ze dne 7. 6. 1842 váhá nad estetickými důsledky změny *g* v *j* (zvyšuje se množství písmen s diakritiky) a navrhuje z toho důvodu psát *j* bez tečky (VINAŘICKÝ 1909: 444).

Rozdílné názhledy na otázky pravopisné vyvolávají ostrou diferenciaci v české vlastenecké společnosti. Hodnocení jednotlivých osobností často vychází z jejich postojů v otázkách pravopisných, tradicionalista Nejedlý je například označován za „strachojota ypsilonomila“ (VINAŘICKÝ 1903: 192). Vznikají označení jednotlivých vlasteneckých skupin na základě jejich příklonu k té či oné podobě českého pravopisu (wisté, ouáci, auáci, iotisté, ypsilonisté, ypsilonomani aj.).⁷ Pravopisné a vůbec filologické skupinkaření tu v mnoha ohledech nahrazuje zpočátku nerozvinuté třídění politické a také je s politickými důsledky nejednou spínáno. Do otázek pravopisných zasahují úřady (královéhradecká a budějovická konzistoř přímo zapověděly analogický pravopis), změna pravopisné tradice zavedením analogického pravopisu je považována protivníky za akt s hlubokými důsledky pro ideovou orientaci české kultury. Palackého recenze Trnkovy knihy *O českém jazyku spisovném* (Brno 1831) uvádí, že „neupřímí krajané a vášniví nepřátelé o nás roznášeli a rozpisovali, že nechtějící již tolik ypsilonů jako předtím psáti, bůhví jaké nebezpečné ouklady proti obci, vládě, mravům a náboženství strojíme“ (PALACKÝ 1846: 49). Zcela zřetelně tu v dobovém povědomí ustupuje konvenční (symbolická, ve smyslu Peircovy typologie znaků) povaha pravopisu funkci indiciální.

7) M. Suchá ve své studii *Počátky obrození v Plzni ve světle korespondence J. V. Sedláčka* (SUCHÁ 1958: 149–157) cituje z toho hlediska charakteristickou zprávu o Puchmajerově pohřbu z Hankova dopisu Sedláčkovi: „...ypsilonisté byli obesláni a vozy jim přichystány, iotisté museli pěšky v dešti kráčet...“ (18. 10. 1822).

Příznačné je, že i sám Šafařík, když ve výše citovaném úryvku odmítá produkty „filologické kultury“ ve jménu ideálu skutečné literární tvorby a zasahuje tak nepřímou jejich potenciální „mytickou“ funkci, tj. funkci operovat i v mimofilologických oblastech, se vyjadřuje vlastně jazykem téhož mýtu. Českou vášň pro „slovičkování“ spojuje (být ironicky) s etymologií vlastního jména Slovan (srov. „k dolíčení jména našeho“). Etymologický výklad pro něj zároveň odráží aktuální stav české kultury. Obdobné výroky z úst jejích představitelů mají vesměs stejnou úlohu, polemizují s jednotlivými jevy „filologické kultury“, ale současně z jejího podhoubí vyrůstají. Odlíší se tak výrazně od kritických hlasů z německé strany, jejichž odmítání českého filologizování bylo vedeno z pozic mimo ideovou oblast české kultury a nebylo tedy podrobena jejím zákonitostem.⁸

Česká kultura je totiž zcela zřetelně budována zpočátku jako kultura filologická. Nijak to ovšem neznamená jen podrobení kultury filologii, ale i podřízení filologie společnému souboru ideologickému. Pro myšlení o jazyce u jungmannovské generace je příznačné, že zdánlivě čistě lingvistické otázky nejsou kladeny proto, aby vedly k čistě lingvistickým odpovědím. Zajímavým dokladem tohoto stavu je dobové povědomí o hierarchickém uspořádání jednotlivých jazyků, které si již tím, že spínalo filologický pohled s axiologií, otevíralo přístup k důležité úloze v české kultuře jako celku.

Chtěli jsme se vyhnout pouhému hrubému odhadu skutečné povahy tohoto povědomí a zvolili jsme proto méně snadnou a rozhodně objektivnější cestu, opírající se o excerpce dobových pramenů. Zpracování sebraného materiálu, pokud mělo mířit k postižení nadosobních norem skrytých za zdánlivě často přímo protikladnými výroky o hodnotách různých jazyků, se pak muselo uchýlit k formalizaci, která by jednotlivá vyjádření převedla na jednodušší, a tedy operativní schéma. Jako zvláště důležité se to ukázalo u skupiny výroků přímo vypovídajících o vzájemném poměru dvou a více jazyků. V nich byla totiž logická stavba jungmannovské hierarchie jazyků obnažena v nejčistší podobě. Moderní matematika v teorii množin tu přímo nabízela – k využití pohříchu laickému – ucelený systém nejen pro popis a systemizaci

8) Např. A. Müller odmítá klečení českých spisovatelů „před prázdnými modlami purismu a neologismu“ a praxi vzájemného osočování „pro písmenko“ (MÜLLER 1827: 79). Ještě v situaci, kdy se sama česká kultura považovala již za vymaňenou z „filologického stadia“, z hlediska kultury německé se nadále zdálo být motorem české kulturní aktivity právě filologizování (NEBESKÝ 1953: 53).

celého souboru výroků, ale i pro postižení vztahu mezi nimi. Jednotlivé jazyky, o nichž se materiál zmiňuje, lze považovat za prvky množiny M , fakt hodnocení pak vyčleňuje v této množině relaci R . R bude množinou všech dvojic kartézského součinu $M \times M$, u nichž vztah první (x) a druhé (y) složky relace R lze opsat obecně jako „ x je hodnoceno jako v některém ohledu lepší než y “. Výroky o vzájemném hodnotovém poměru jazyků, excerpované z textů především tří prvních desetiletí 19. století (texty vůdčích představitelů jungmannovské generace byly excerpovány bez omezení časovým limitem), lze pak chápat jako slovní vyjádření relace R .

Pro jednoduchost zápisu užíváme pro označení jednotlivých jazyků nebo skupin jazyků, prvků množiny M , zkratkových symbolů – \check{C} čeština, E angličtina, Fr francouzština, G germánské jazyky, Skt sanskrť, I italština, J jazyky vůbec, Jm moderní jazyky, L latina, Md' maďarština, $N\check{e}m$ němčina, P polština, R ruština, Ro románské jazyky, \check{R} řečtina, Sl slovanský jazyk (nebo slovanské jazyky jako celek), Slj jednotlivé slovanské jazyky, Srb srbština, Slk slovenština. Prozatím pomíjíme skutečnosti, že některé obsahově širší složky prvků relace v sobě zahrnují obsahově specifitější složky prvků jiných, např. $N\check{e}m$ a G , a uvažujeme jednotlivé prvky R bez vzájemné souvislosti:

[\check{C} , G] „v libozvučnosti jazykům slovanským před germánskými předek dávám“ (ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 96), [\check{C} , $N\check{e}m$] viz např. KOLLÁR 1952: 357, [\check{C} , L], [\check{C} , \check{R}] „slovenská [= slovanská] řeč krásou a vyjádřením nad řeckou a latinskou jest“ (JUNGMANN A. 1821: 68), pokud jde o flexi, předčí „i samou heleninu a latinu“ (BERGNER 1831: 168), [\check{C} , Jm] slovanský jazyk stojí „přede všemi evropskými jazyky“ (HANKA 1835: 163), „bohatstvím slovy odvozenými“ je slovanský jazyk jediný „mezi Novoevropany“ (PALACKÝ 1903: 502), slovanský jazyk je jazyk nejlepších překladů antické literatury (ŠAFAŘÍK 1869: 42; KOLLÁR 1929: 191), [\check{C} , J] „jestliže který jazyk, zajisté slovanský k mudrcemú ideálu jazyků vůbec dostupuje“ (BERGNER 1831: 168) etc.

[\check{C} , E], [\check{C} , $N\check{e}m$] „češtinu aspoň nade poslední dvě [= nad angličtinu a němčinu] [...] postavíme“ (ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 98), jazyk český je „libý a zvučný“, zatímco němčina je jazyk „štěkavý a chrochtavý“ (JUNGMANN 1948: 29), „náš [jazyk] pěknější“ než němčina (TAMTĚŽ: 60), čeština hudebnější než němčina (TAMTĚŽ: 91), „řeč naše [...] vysoko nad touto [= němčinou] [...] hrdě vznášeti se může“ (ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 12), [\check{C} , I] viz KROK 1831: 29, [\check{C} , Md'] maďarština „bohatstvím a vzdělaností svou jazyku našemu nikoli vrovňati se nemůže“ (PALACKÝ 1829: 29).

[\check{C} , Slk] viz o tom polemicky JUNGMANN 1823: 10, [\check{C} , Slj] čeština předčí ostatní slovanské jazyky „výbornou časoměrou“ (KOLLÁR 1841: 168), čeština jako vhodný všeslovanský jazyk (BERGNER 1831: 171), „ze všech zpěvných sester slovanských nejzpívavější, protože nejzpěvnější“ (KOUBEK 1839: 223), čeština vyniká nad svými „slovanskými sestrami“ mluvnickými přednostmi (HANKA 1835: 163), [Slk , \check{C}] slovenština libozvučnější a čistší než čeština (KOLLÁR 1956: 219), totéž ŠAFAŘÍK 1869: 378, [R , \check{C}] ruština je slovanštější

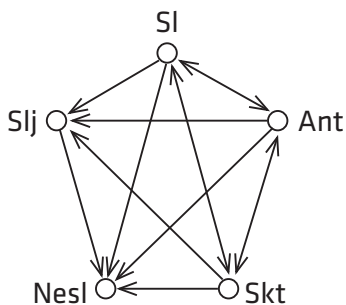
než čeština (JUNGMANN 1927: 68), [*Srb, Č*] viz např. ŠAFAŘÍK 1961: 265 aj. [*Ř, Ro*], [*Ř, G*], [*L, Ro*], [*L, G*] viz KOLLÁR 1929: 201, [*Ř, Jm*], [*L, Jm*] viz JUNGMANN 1948: 108, [*Ř, J*] řečtině se „ani jen jedinký známý na světě jazyk rovnati nesmí“ (ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 99), [*Skt, Ř*], [*Skt, L*] sanskrt dokonalejší než řečtina a latina (JUNGMANN A. 1821: 65), [*Skt, J*] „v prostém i v odtaženém vyjádření převyšuje samskryt všechny posud známé jazyky“ (HANKA 1831a: 10).

[*Sl, Slj*] slovanské jazyky jako celek vždy hodnoceny výše než slovanské jazyky jednotlivě (srov. JUNGMANN 1823:; KOLLÁR 1929) atd.

V našem materiálu ještě existují výroky 1. o polštině a srbštině [*Srb, P*] a [*P, Srb*], 2. o francouzštině ve vztahu k němčině a angličtině [*Fr, E*], [*Fr, N*], odporující převažujícímu negativnímu hodnocení francouzštiny, a 3. výrok [*Md, Jm*], který nelze vysvětlit z logiky hodnotícího systému přímo. Zatím od něho odhlédneme a vysvětlíme jej níže.

V této chvíli známe již všechny prvky relace *R* v množině *M* a mohli bychom relaci *R* zobrazit uzlovým grafem. Pro přehlednost grafu bude však vhodnější provést redukci prvků množiny – budeme si nadále všimnat prvků „slovanský jazyk nebo slovanské jazyky jako celek“ (*Sl*), „sanskrt“ (*Skt*), prvky „řečtina“ a „latina“ nahradíme jediným prvkem „antické jazyky“ (*Ant*) a všechny ostatní prvky množiny *M* nahradíme dvojicí „jednotlivé slovanské jazyky“ (*Slj*) a „jazyky neslovanské“ (*Nesl*).

R [*S*], *Nesl*; *Sl*, *Ant*; *Sl*, *Skt*; *Sl*, *Slj*; *Ant*, *Slj*; *Ant*, *Sl*; *Ant*, *Nesl*; *Ant*, *Skt*; *Skt*, *Ant*; *Skt*, *Sl*; *Skt*, *Slj*; *Skt*, *Nesl*; *Slj*, *Nesl*.

Sestrojený uzlový graf relace, v němž šipky směřují vždy od složky *x* (lepší) ke složce *y* (horší), ukazuje zřetelně určité hierarchické uspořádání, které dovoluje slovně vyjádřit první zákonitosti. (1) Na nejvyšším stupni hierarchie stojí „slovanský jazyk“, sanskrt a jazyky antické (k bodům *Sl*, *Ant*, *Skt* směřují vždy dvě šipky, všechny tyto jazyky tedy dvakrát – a jen ve vzájemném vztahu mohou vystupovat jako druhá složka relace).

Přítom poměr mezi nimi je často pouze implikován výroky přisuzujícími jednotlivým jazykům z nejvyššího patra hierarchie jen obecně prvenství přede

všemi jazyky ostatními. Například „sanskrt“ a „slovanský jazyk“ není v našem dokladovém materiálu nikdy vzájemně poměřován přímo a explicite. Oba tedy nejsou v žádném doloženém případě hodnoceny přímo jako „nižší“ než kterýkoliv jiný jazyk. (2) Na druhém stupni hierarchie stojí jednotlivé slovanské jazyky (*Slj*), pro něž platí, že nejsou hodnoceny jako vyšší než sanskrt, jazyky antické nebo „slovanský jazyk“, ale nemohou být přímo oceněny jako horší než jazyky neslovanské. (3) Na posledním stupni hierarchie stojí pak moderní jazyky neslovanské (*Nesl*), které mohou být hodnoceny jako lepší výlučně ve vztahu k jiným jazykům neslovanským.

Tento výsledek není samozřejmě konečný. Jednak proto, že se – jak bylo řečeno – dotýká jen části materiálu, totiž té, v níž je hodnota jazyka vyjádřena srovnáním. Na druhé straně z toho důvodu, že při formalizaci bylo provedeno určité zjednodušení, neboť se nebral ohled na různost kritérií hodnocení. Odsunuli jsme tím do pozadí zajímavý problém dobové příznačnosti těch či oněch kritérií (logičnost, flektivnost, libozvučnost, zpěvnost) i otázku tehdejší představy o hierarchickém uspořádání různých vlastností jazyka. Považovali jsme toto omezení za oprávněné, protože sama skutečnost nadřazování jednoho jazyka druhému je v té době prvořadá a teprve druhotně bývá pro ni hledáno zdůvodnění ve vlastnostech jazykového systému. Slovanský jazyk a jednotlivé slovanské jazyky nejsou např. na základě *žádného* kritéria hodnoceny jako nižší ve srovnání se souborými jazyky neslovanskými. Naše zpracování materiálu nebralo v úvahu ani otázku četnosti hodnotících výroků a omezilo se pouze na zjištění jejich výskytu, přičemž se předpokládalo, že nepřítomnost určitých typů výroků může vypovídat o dobovém úzu. Míru pravdivosti tohoto modelu hierarchie hodnocení je tedy třeba ověřit konfrontací se zpracovaným materiálem před vlastním procesem formalizace a konečně s materiálem, jenž dosud zůstal nevyužit, s výroky, které nelze přepsat na schéma „y je lepší než x“.

Zvláště zajímavou skupinou z tohoto hlediska je oblast výroků o příbuznosti jazyků, s kterými lingvistika tehdy velmi často operuje ve snaze dobrat se poznání jazykového vývoje. Pro filologické myšlení jungmannovské generace je příznačné, že tyto výroky zacházejí s jazykem obvykle již jako s reprezentantem určité hodnoty, a ne jako s lingvistickým faktem. Otázka genetické nebo typologické příbuznosti jazyků se tak vlastně stává otázkou podílu jednoho jazyka na kladných nebo záporných hodnotách připisovaných jazyku druhému. „Slovanský jazyk“ je spolu s „jednotlivými slovanskými jazyky“

kladen po bok jazykům antickým a sanskrtu, čímž je znovu potvrzována jeho kvalita, ale mnohem řidčeji je připomínána jeho stejně zprostředkovaná příbuznost s jazyky germánskými – „dlé formy náš [= jazyk] k latinskému a řeckému podobnější než k germanickým“ (JUNGMANN 1948: 55); čeština se blíží více „pozičním jazykům“ než němčině (TAMTĚŽ: 91), slovanský jazyk je „řeckému a indickému podobný“ (JUNGMANN 1958: 425) aj. Prosazování této koncepce zvláštní blízkosti tří jazyků na vrcholku hierarchie tak vlastně vytváří ze slovanského jazyka nejen nejbližšího dědice antiky, ale i nejbližšího dědice staré praevropské („indické“) kultury.

U jednotlivých slovanských jazyků hraje pak navíc hodnotící úlohu jejich těsnější nebo volnější sepětí buď s celistvým pojmem „slovanský jazyk“, tj. jejich „slovanskost“, čistota, anebo naopak s neslovanskými jazyky, především s němčinou, konstatuje-li se u nich oslabení původního slovanského rázu. Možnost přiřadit ten či onen slovanský jazyk k jednomu z obou pólů, k vrcholnému ideálu slovanského jazyka, případně k sanskrtu nebo k jazykům antickým, či na druhé straně k negativním hodnotám němčiny, je mechanismem, jímž se vyjevuje dvojakost hodnocení celé řady slovanských „nářečí“ (podle soudobé terminologie), ruštiny, polštiny, ale především ovšem češtiny. Tato dvojakost hodnocení vyplývá z pohledu na jednotlivé slovanské jazyky jako na prozatímnost, kterou je možno, a dokonce třeba převést do konečné, dokonalé podoby, přiblížit „slovanskému duchu“ a tak posunout výše na stupnici hodnot také směrem ke klasičnosti. Upozornění na sepětí češtiny a němčiny v slovní zásobě, skladbě atd. (jako německé jsou někdy hodnoceny i české přehlásky a dokonce slabikotvorné *r*, *l*) se tak stává argumentem pro vymanění češtiny z německého vlivu, což je součástí programu „českoslovanského jazyka“ nebo širšího programu českého jazyka s lexikálními prvky jiných slovanských jazyků.

Obdobně i neslovanské jazyky mohly být ještě více degradovány zdůrazněním jejich příbuznosti s jazyky obecně považovanými za méně vyvinuté, či lépe s jazyky národů považovaných za „necivilizované“. V tomto smyslu se často zdůrazňuje asijský původ Maďarů (KOLLÁR 1929: 194; PALACKÝ 1829: 13). Zároveň však – ovšem jen u některých z nich – existuje možnost podílet se na hodnotách na vrcholku hierarchie. Především se to týká italštiny, která „více latinského ducha zachovala“ (JUNGMANN 1948: 55), a částečně portugalštiny a francouzštiny, u níž však převažuje negativní hodnocení.

V zásadě lze říci, že hierarchie uvnitř podmnožiny neslovanských moderních jazyků, stejně jako uvnitř podmnožiny jednotlivých slovanských jazyků, vlastně odráží vztahy mezi prvky hierarchie celkové. Organizujícími kategoriemi jsou zde „blízkost k slovanskému charakteru“, „blízkost k antice“ a „blízkost k sanskrtu“. Hierarchie uvnitř jednotlivých podmnožin samozřejmě není tak stálá jako hierarchie celková, především hodnotové uspořádání slovanských jazyků podléhá bezpodmínečně nejaktuálnějším potřebám. V podmnožině neslovanských jazyků bývá závazně kladně hodnocena italština, obvykle záporně hodnocena němčina a protichůdně francouzština, angličtina a maďarština. Hierarchii jazyků u jungmannovské generace si tedy nemůžeme představovat jako pevnou axiologickou pyramidu, v níž by každému jazyku odpovídal příslušný hodnotový stupeň. Nepřítomnost takové totalitní hodnotové soustavy ovšem znamená, že se zákonitosti jungmannovského myšlenkového systému prosazují jen na nejobecnější rovině. Naopak právě nepřítomnost stálého hodnocení většiny jazyků je přímým projevem těchto zákonitostí. Tak proměnlivost hodnocení jednotlivých slovanských jazyků souvisí s tím, že nejvyšší hodnotou jungmannovského světa je slovanství, tato hodnota ubírá zpočátku smysluplnosti jednotlivým slovanským jazykům i národům. Protikladem slovanství je tu „neslovanství“, které je pro oblast české kultury zosobněno němectvím, proto je záporné hodnocení německé kultury a jazyka téměř závazné, ale hodnocení ostatních jazyků je spíše neutrální a řídí se jednorázovými potřebami, které vyplývají z logických důsledků přijetí a rozvinutí této základní opozice. Maďarština⁹ je hodnocena kladně výlučně v souvislosti s maďarskými pokusy o časoměrnou versifikaci, kladný postoj k maďarštině je tedy vynucen obecným kladným postojem k časoměře v protikladu k sylabotónické versifikaci, pocitované jako germánská. Složitější je situace u francouzštiny, v jejímž záporném hodnocení se prolínají pravděpodobně ještě ohlasy napoleonských válek a francouzské revoluce s oblibou časoměrného verše, jemuž se francouzský sylabismus vzdaluje ještě více než versifikace sylabotónická. Svou úlohu zde snad hraje i trpné převzetí německého

9) Maďarština „zdá se spíše býti utvořena k harangování, než k žertu a veselému zpěvu“ (PALACKÝ 1903: 507); „Snad žádný evropský jazyk nemá takovou náchylnost [...] ku zlořečení“ (KOLLÁR 1862: 430); v poezii je však maďarština „jadrná, důrazná, ohnivá“ (PALACKÝ 1829: 29), srov. též ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 23.

hodnocení francouzštiny z období emancipace německé kultury od francouzského vlivu. Hodnocení italštiny jako libozvučného jazyka také není příznakově české, ustálení této představy pravděpodobně napomohlo metonymické sepětí italštiny a rozvinuté italské hudby, především opery. V jungmannovském obrozeném myšlení však italština splňuje úlohu dědice antiky, což ji podle dané logiky staví do mystické příbuznosti s jazyky slovanskými. Pokud jde o angličtinu, pak její negativní hodnocení vyplývá z uplatnění kategorie čistoty jazyka, jejíž vlastní místo v dané ideologické soustavě je – jak bylo ukázáno – v oblasti hodnocení jednotlivých slovanských jazyků (zde se mimo jiné podílela na diskvalifikaci bulharštiny jako „odslovanštěné“). Obecně vzato to či ono hodnocení jazyků ve vrcholné obrozené kultuře vždy souvisí s existencí nebo neexistencí určitých potřeb vytvářející se české společnosti.

Je zřejmé, že tak těsné spojení axiologie (ve své podstatě nutně ideologické) s filologií, k jakému při ustálení dobové představy o hodnotovém uspořádání jazyků došlo, muselo vycházet ze zcela zvláštní představy o hodnotách jazyka jako takového. Proces utváření českého spisovného jazyka, probíhající v první polovině 19. století,¹⁰ neměl jen svou praktickou stránku. Ta byla jistě sama o sobě významná. Zejména z dnešního pohledu se nám toto období jeví jako etapa, ve které došlo k obrovskému rozšíření sociálních možností českého jazyka cestou jeho lexikálního obohacování, morfologické stabilizace a vůbec přetvořením celého jazykového systému v útvar funkčně rozvrstvený a z hlediska potřeb moderní společnosti „kompletní“.¹¹

Došlo k vytváření názvosloví (např. MATULA 1959: 604–608; SOTORNÍK 1956: 863n.; KŮST 1956: 415–428; RŮŽIČKA 1958: 185–196; SPĚVÁČEK 1958: 103–108; 1959: 193n.; filozofického, estetického (František Palacký, Josef Jungmann), literárněvědného (Josef Jungmann), lingvistického, fyzikálního (Josef Vojtěch Sedláček,

10) Nešlo přitom ovšem o proces ojedinělý, přibližně ve stejném období dochází k utváření nebo k přestavbě celé řady dalších spisovných jazyků i jinde v oblasti slovanské, dále pak u Keltů, Ugrofinů, u některých Germánů a Románů (viz AUTY 1858b: 161–170).

11) O vědomí „nekompletnosti“ jako o významném motivačním činiteli vzniku a trvání obrozené ideologie se hovořilo v diskusi na konferenci Literární proces období národních obrození a formování slovanských literatur v říjnu 1977 v Liblicích (A. Stich aj.).

František Josef Smetana), matematického (Sedláček), chemického, botanického a zoologického (Preslové, Karel Slavoj Amerling), právnického (Josef Pelikán), lékařského (Antonín Jungmann, Václav Staněk), astronomického (Smetana), psychologického (Karel Ferdinand Hýna), logického a sémiotického (Antonín Marek – viz MACURA 1975: 61–63)) aj. Vedle autorů dodnes nejčastěji uváděných působila i řada dalších, jejichž práce – mnohdy nikdy nepublikované – dokreslují celkové obrysy tohoto terminologického úsilí (Norbert Vaněk – astronomie, Antonín Fährnich – aritmetika, Vincenc Zahradník – psychologie atd).

Přitom by neměla unikat pozornosti skutečnost, že přes pozdější reálné plody tohoto období, jak pokud jde o jazyk, tak pokud jde o vědu a koneckonců kulturu vůbec, nemůže podobný proces ve své vrcholné fázi nemít značně umělý ráz. Mnohdy si do našeho obrazu národního obrození promítáme pozdější vývojový stav fungování jazyka ve společnosti a předpokládáme, že rozvoj jazyka musel být nutně i v obrození jednoznačně motivován potřebou rozvoje kultury jako celku, v našem případě pak zvláště rozvojem vědy. Pro obrozené myšlení je však příznačná právě opačná logika, rozvoj věd je podle ní spíš prostředkem rozvoje jazyka. Josef Jungmann to říká zcela nepokrytě: „Jakožto nástroj má jazyk potřebu vzdělávání, což se děje vzděláváním věd, kterýmž on nástrojem jest“ (JUNGMANN 1846: 2). Sama podstata vědy, její věcná poznávací hodnota je zastíněna jazykovou podobou, „českým“, „národním“ „šatem“ vědecké výpovědi, slovy Aloise Jedličky tu složka „tematická“ ustupuje složce „jazykové“ (JEDLIČKA 1948: 23). Pohnutky k vědecké nebo popularizační činnosti nejsou často poznávacího nebo věcného rázu, nejednou bývá jakákoliv volba ve sféře poznání považována za libovolnou, za skutečně závažnou je pojmána jedině volba jazyka: charakteristicky pobízí prostřednictvím Palackého Karel Vinařický doktora Rybu, „jen ať česky píše“, třeba dietetiku zraku, cokoliv (VINAŘICKÝ 1909: 33). Stejně příznačnou je pak skutečnost, že po návratu z Nového Sadu byla Pavlu Josefu Šafaříkovi zaručena skupinou českých vlastenců roční podpora ve výšce 480 zlatých s podmínkou, že v budoucnu bude užívat jako jazyka svých vědeckých prací výlučně češtiny.

V jazyku nebyl spatřován pouze nástroj dorozumění, naopak v podmínkách značného okleštění komunikačních možností češtiny byl položen mimořádně velký důraz na funkce ve své podstatě sakrální, které vyrůstaly z vysokého hodnocení jazyka evropskou

romantikou. „Mluvu vůbec necht' považuji buď co výtvor rozumu lidského, buď co zvláštní božské zjevení, vezdy ráz vyššího původu na čele nese...“ (VINAŘICKÝ 1903: 7n.). Jazyk je považován za „jedinou památku“ (KVĚTOSLAVA 1839: 350), „jediné dědictví“ po předcích, je v něm spatřován „veliký prostředek, kterým praotcové s námi rozmlouvají“ (PRESL 1834a: IVn.). Sakralizace a krajně pietní vztah k jazyku však přesto nevyžadovaly úzkostlivé lpění na normách klasické češtiny veleslavinského období. Naopak právě skutečnost, že možnosti fungování jungmannovské češtiny jako nástroje společenské komunikace v pravém smyslu slova byly omezené a teprve připravovaly půdu pro budoucnost, což vedlo k zvýznamnění oné až mystické „komunikace s předky“, učinilo z jazyka oblast svobodné tvorby. Právě jejím prostřednictvím se mohl člověk na počátku 19. století postavit předkům po bok, stát se spolu s nimi účastníkem společného díla. Po letech o jazyku řekne Nebeský: „on nebyl ve svém právu, v kterémž býti má, my v něm úplně nežili. Tím se stal našim předmětem pro činnost“ (NEBESKÝ 1953: 52). Tvorba nových slov a zavádění nových výpůjček ze slovanských jazyků zdaleka nesloužily pouze k doplnění slovní zásoby, přerůstaly z našeho pohledu „až v samoučelné novotaření“ (JEDLIČKA 1948: 82), překračující „meze skutečné potřeby“ (HAVRÁNEK 1936: 92). Netýká se to přitom pouze jazyka umělecké literatury, v němž ostatně vysoká synonymita umožnila vytvořit bohatý výrazový rejstřík, ale i jazyka odborného, který naopak potřebuje pojmovou jednoznačnost a terminologickou ustálenost. V soudobých textech běžně kolísá pojmosloví prakticky všech oborů, dnešní termín „předmět“ (obiectum, Gegendstand) byl označován např. výrazy „tejkalost“, „obsaha“, „dotýkání“, „zástoj“, „předvrh“, „předvržek“, „předvrhel“, „návrh“, „návrhel“, „představel“, vedle Jungmannova výrazu „sopka“ se vyskytoval i Nejedlého „ohnivov“, výraz „idea“ měl svá synonyma v pojmenováních „vidka“, „vida“, „vidina“, „větě“ konkurovala „sada“ (TAMTĚŽ: 92n.), v chemickém názvosloví kolísá Preslův „živel“ a Amerlingův „prvek“ apod. Bohatá synonymita byla prostředkem účasti jednotlivce na tvoření jazyka jako nejvyššího kulturního výtvoru vůbec, prostředkem jednotlivcovy – obrazně řečeno – rituální účasti na díle předků, současně však také glorifikací samého jazyka, znakem jeho nekonečné rozmanitosti a bohatství, které není možné vtěsnat do kadlubů „německé“ suchopárné vědeckosti. *Slovník* Jungmannův jako vrcholné dílo tohoto procesu byl tak nejen lexikografickým svodem, ale

i demonstrativním gestem tohoto tvárného bohatství jazyka a současně také společným kulturním výtvozem vlastenecké společnosti. Jak v polovině třicátých let již dosvědčují varovné hlasy (např. Josef Černý), představoval vlastně přímý podnět k jazykotvorné aktivitě, k vytváření nových slov, která by mohla být navždy zařazena do tohoto českého „Panteonu“ (VINAŘICKÝ 1909: 97). Jazykové novotářství (omezené v zásadě na slovní zásobu) se obalilo tolika významovými vrstvami, které je napojily na soustavu hodnot nejrůznějšího řádu, od estetických po ideologické, až to mnohdy zastíralo důsledky překotného tvoření slovní zásoby pro společenský, nadindividuální charakter jazyka. Vznikají zvláště zpočátku texty psané umělým osobním jazykem, nejednou přímo neproniknutelným:

Kamto kvítku můj bledý,
kam si týmko tak napínáš?
K sídlu snad nebes duchů? –
Jseš zbohý ve nízku sázen. – –
Zdaž tě předc ve výš hodím
na stupeň svatých před oltář?
Sáhneš-li rty pak jejich
skryt ve rájovém sypání? –

(Záhlás – VLADYKA-HERZOG 1825: 76)

Se sakralizací českého jazyka souvisí zvláštní dobová funkce pojmenovacího aktu, totiž funkce demiurgického úkonu, kterým skutečnost jako by nebyla pouze pojmenována, ale přímo vytvářena. Svět české kultury není v obrozenském chápání jazykovými prostředky označován, je jimi produkován, neboť realita české kultury se v počátcích ukládá především do jazyka, samo užívání jazyka je vlastně kulturotvorné. Z jazyka jsou vyvozeny základní pojmy obrozenské ideologie, především pojem národa a vlasti. Jungmann vymezil pojem národa vztahem k jazyku, pojem vlasti pak s pojmem národa jednoznačně ztotožnil: „bez lásky k vlastenskému jazyku na lásku k vlasti, tj. k národu svému, pomysliti nelze jest“ (JUNGMANN 1948: 37). V nejzazším případě je však vztah jazyka a vlasti chápán ještě jako těsnější, jako vztah činnosti a jejího výsledku (což bylo umožněno tím, že „vlast“ jakožto zvláštní „česká“ vlast nebylo nic předem daného ani reálně existujícího).

Mát' drahou pěstí, choť mu hlaholy
učí se české sladkým slovem lásky,
milé mu dítky česky šveholí,
zpěv český mladistvé jich pějí hlásky.
Tak vlast si tvoří, v městě, v okolí.

(PURKYNĚ 1968: 66)

Český jazyk tak kolem sebe postupně vytváří také českou literaturu, českou vědu, českou konverzaci, ale i českou společnost a český svět ve smyslu zeměpisném, sbírají se a zavádějí česká jména zeměpisných lokalit zemí Koruny české, pro něž jsou v dosavadní platné společenské komunikaci ustálené podoby německé. Obrovský zájem o toponomastiku (HONL 1960a: 52–55; 1960b: 121–123, 191n.) našel svůj výraz nejen v řadě projevů odborných (J. V. Pelikán, F. Palacký, P. J. Šafařík, J. L. Kendík) a polopublicistických, ale i v textech uměleckých (nebo aspoň blízkých uměleckým), jakými byly četné cestopisy nebo např. *Topografická morálka* K. A. Vinařického, svod kalambúrů se 136 českými jmény (ve druhém vydání jejich počet ještě vzrostl na 300).

O svatém Jiří vypovídají se:

Nešťastní z Trpína do Blahotic.
Smutní ze Želejova do Veselíčka.
Věžňové z Bezděk do Prostějova.
Stejskaví ze Skuhrova do Neškaredic.
Černokrevní ze Samot do Kratochvíle.
Rozmrzelí z Drbohlav do Dobromyšle.
Bázliví z Bojetic do Nestrašovic.
Vypovězení z Vyhnanic do Vlastějova.
Pobloudilí ze Záběhlic do Náchoda.
Zapomnělí ze Slibovic do Pamětic...

(VINAŘICKÝ 1828: 124)

Takto byla v širokém měřítku postupně aktivizována představa zvláštní české „vlasti“ a její základní obrysy byly pozvolna skrze jazyk promítány také do reálu. Ruku v ruce s všeobecným zájmem toponomastickým postupoval také zájem o otázky etymologické.

Etymologie jako vědecká disciplína byla za obrození velmi ceněna, současně ovšem byla pocítována i potřeba její proměny a sepětí

se zájmy slovanskými (WYTRZENS 1973: 99–110). „Etymologista může se mýliti,“ čteme v jednom z Vinařického listů, „ale příroda a nesmrtelný národ (rozuměj: evidence přírodních a jazykových fakt v etymologii) nelže. Do mrtvého toho kostlivce (etymologické vědy), jemuž Němci všechny oudy překroutili, vdechneme bohdá přec někdy ducha. Historie stará i středověká, i rovně zeměpis veliké opravy potřebuje. Já v ní našel mnoho bludů, pověr a lží. Ubohé Slovanstvo! všude hrdě pošlapáno!“ (VINAŘICKÝ 1909: 469). Spolu s poznávací hodnotou byl tak etymologii přisouzen i jednoznačný utilitární cíl. Etymologie se stala jedním z nejběžnějších nástrojů obrozeneckého osvojování (tj. přivlastňování) světa, dobývání většího místa v dějinách i v prostoru.

Úvodem k dalekosáhlým etymologickým spekulacím své *Storitalie slavjanské* postihuje Jan Kollár toto pojetí úlohy etymologie, když upozorňuje na hluboké důsledky, které může pro přítomnost Slovanů mít pokus o objevení slovanství v staré kultuře římské: „Tímto se znamenitě rozšíří“, píše, „obzor našeho národního života, a tím i hrdost našeho bytu a citu, tímto se přispoří naší historii na prostranství asi 5546 míl, na času aspoň 1000 let“ (KOLLÁR 1853: X). Souběžně s tím dochází k pokusům o etymologické přivlastnění světa řeckého (Dankovský) nebo keltského, a dokonce germánského, což mělo potlačit prestiž Germánů danou historickým svědectvím Tacitovým. Největší podíl na pokusech o „prokázání“ slovanského původu původního keltského a germánského osídlení Tacitovy Germánie (a Čech zvláště) měl Karel Vinařický. Zpočátku se sice vyjadřoval o aktuálních potřebách etymologického bádání dost skepticky a v tom smyslu polemizoval zejména s pokusy Šírovými (ŠÍR 1836) o objevení slovanských kořenů ve slovní zásobě nejrůznějších evropských i asijských jazyků (VINAŘICKÝ 1903: 78), ale zhruba od poloviny třicátých let, tedy v době, kdy etymologie v rituálním pojetí demonstrativního, znakového osvojování světa v rovině jazykové už obecně začíná být považována v serióznějších kruzích za anachronismus, jí začal věnovat až mimořádnou pozornost. Snad v tom sehrál svou úlohu podnět či alespoň zájem Josefa Černého (VINAŘICKÝ 1909: 55, list J. Černého ze 7. 1. 1834): „Ovšem nejlépe by bylo, kdyby někdo kořen podkopal a dokázal, že Germáni nejsou Němci [...] Surowieckiego jména keltická jistě také spřízněnost Keltů se Slovy čili odvětví od téhož kmene prokáží. Vy, bratře, k této práci schopnější jste než kdo jiný. Jistě tím Rusům i Polákům velice posloužíte.“

Vinařický se zahloubal do studia historického a slovníkového materiálu a ve svých listech i v osobních rozhovorech s přáteli brzy prosazuje názor o slovanském původu Keltů a Tacitových Germánů (TAMTÉŽ: 73, 143, 233, 259, 296). „Důkazy o blízké příbuznosti galských, germánských a slovanských národů,“ píše 23. 1. 1840 skeptickému a ironickému Čelakovskému, „jazykem, mravy, náboženstvím, domácím i obecným životem jsou takové, jaké se jen podati mohou o společné příbuznosti Čechů, Slováků, Poláků, Rusínů, Rusů, Srbů, Ilyrů etc.“

Etymologie pomáhá Slovanům přivlastnit si také množství cizích kulturních hodnot, ať již řadu významných osobností neslovanského světa (Sámo – Samoslav, Lessing – Lesník, Gutenberg – Kutnohorský, atd. atd.), složky cizích mytologií (Bakchos – bog) a reálií („vazal“ odvozováno od slovesa „vázati“). Jako součást toponomastiky pak přisvojuje Slovanům území – ať již údajně či skutečně – v minulosti ztracená. „Není téměř ani čtverhranné míle po celé bývalé německé říši, kde by se patrná stopa Slovanstva nebyla posud zachovala,“ uvádí Vinařický v jednom ze svých dopisů (TAMTÉŽ: 472). Jinými slovy to říká i Vinařického přítel Antonín Fähnrich: „Stopuješ Slovany po Evropě – objeď ji prstem a nalezněš hranice Slavie. – Vše jedním kmenem obsídleno, a co řečí v Evropě – vyhostě maďarčinu –, všechny jsou to sestry, z nich Slovanka nejstarší a nejvěrnější dcera nebožky Matičky bezejmenné“ (cit. VINAŘICKÝ 1909: 482). Ustalující se povědomí o indoevropské jazykové jednotě bylo v české obrozené kultuře u některých vlastenců přetvářeno v model hierarchický, v model postupného rozpadu jediného kmene praslovanského v řadu národů krok za krokem (kromě současných Slovanů ovšem) se odcizujících původní slovanské podstatě: „němčina a čeština jen co nářečí se liší s tím pak rozdílem, že čeština ještě kořenů svých povědomá od nich se neoddaluje, němčina pak opustivši stopy prvotinné vždy volněji se odchyluje a o kořenech svých v slovanském pokladu řečí zachovaných ani dost bledou známost nemá“ (VINAŘICKÝ 1909: 534).¹² Ale

12) Toto extrémní, jakkoliv ne ojedinělé stanovisko, ústící z hlediska obrozené ideologie až v nebezpečné přiblížení němčiny a češtiny, bylo samozřejmě vesměs odmítáno. Tak 1. 5. 1846 píše F. J. Smetana Vinařickému, že se mu nezamlouvá, že adresát hodlá Slovany poněmčiti, „aneb aspoň Germány do chrámu Slávy naší přijmouti“ (cit. VINAŘICKÝ 1909: 603). Obdobně píše v roce 1838 Čelakovský Chmelenskému o Vinařického etymologických výkladech: „komu se nápotom ve psaní germanismy vytýkati budou,

i tam, kde nedocházelo k tak univerzální panslavizaci evropských národů, obracela se etymologická agresivita i daleko za maďarská nebo německá území. „I mnohé kraje a vesnice v Anglii mají slavská jména,“ tvrdí Kollár s odvoláním na Šafaříka a dodává: „pravděpodobno, že se některá pomorská osada Slavů ve starých časech tam přeplavila.“ Obecně jsou slovansky vykládána nesčetná evropská toponyma, např. Dardanely – přes Gardanely ze slovanského grad, Siberia – Severie, Korutany – Horytany, názvy přítoků Rýna jsou slovansky čteny jako Modrica, Rus, Bila, Čorna apod.

Ve všech těchto případech jazyková skutečnost, svět uměle vytvářený jazykem, vlastně vyvolává obraz uzavřeného a soběstačného českého území, jehož veškeré vnitřní komunikační vazby jsou zprostředkovány češtinou. Vůči neútěšné historické realitě, vůči reálným historickým ztrátám a porážkám je za času vrcholného českého obrození hledána symbolická protiváha ve vítězstvích dosažených ve sféře jazykové výpovědi: „Co vám volno bylo činiti, | nám bud' aspoň volno mluvití...“ (KOLLÁR 1832: zpěv II., sonet 203). Je příznačné, že ještě v březnu 1848 – tedy v době, kdy už lze stěží hovořit o filologickém charakteru české kultury jako celku – je bezprostřední reakcí na tak důležitý historický zlom, jakým bylo v Rakousku vyhlášení konstituce, opět pokus o gesto výlučně jazykové, jakkoliv již nasměrované k široké veřejnosti. *Pražské noviny* uveřejnily 19. března 1848 toto úvodní provolání: „Všichni věrní Čechové jak v Praze, tak na venkově se tuto napomínají, aby ke cti nové konstituce svoje německé firmy, štítý a vývěsky zrušili a české si vivěsili (sic!), aby se tak s námi vnitřně i zevnitřně stala důstojná změna. Všichni praví vlastencové zvláště v Praze dbejte o to, aby také ti spoluměšťané, kterým snad tyto listy do rukou nepřijdou, o tomto napomenutí se dověděli a brzy dle něho učinili; dokažme světu, že Čechové sice dvě stě let spali, ale nevyhynuli!“

Především z kulturotvorného působení jazyka, z jeho schopnosti vytvářet kolem sebe zdánlivě plnokrevný svět české kultury pramení filologický ráz českého obrození. Celá česká kultura má tak v zásadě přímo metajazykový charakter, existuje skrze jazyk, jazyk slouží jako její model a současně o jazyce přímo vypovídá. Zvláště nápadná je

odvolati se moci bude na to a říci, že germanismy tedy nic jiného nejsou, leč slovanismy“ (ČELAKOVSKÝ 1909: 493). Tyto protesty pak v třicátých a čtyřicátých letech splýnuly s rostoucím odporem vůči filologizování vůbec.

přímá metajazykovost značné části obrozených textů, která souvisí s potřebou chválit „v poeziích jazyk svůj“ (NEBESKÝ 1953: 52), jazyk se stává bezprostředním tématem básnické výpovědi. Ale mnohem důležitější je skutečnost, které jsme se už dotkli, totiž že vlastně ve svém celku česká obrozená literatura zpočátku po dlouhou dobu splňuje ještě tradiční úlohu obran českého jazyka, a to i tam, kde přímo, věcným obsahem, práva a hodnoty českého jazyka výslovně nehájí. Hájí je totiž automaticky svou jazykově českou podobou, skutečností, že je jí čeština přetvářena v literární jazyk, navíc často v jazyk literatury vysoké. Nelze si přitom nevšimnout, že tato jazykově obranná úloha literární tvorby byla ve své době silně pocítována a do značné míry zastíňovala její hodnoty „čistě“ literární. To pak přirozeně proměňovalo dobovou představu o úkolech kritiky. Ve svých počátcích vyzdvihuje česká literární kritika do popředí jazykovou stránku recenzovaných literárních děl, sama „českost“ knihy je pro ni obvykle již důležitou kladnou hodnotou. V ojedinělých případech, kdy v souladu s celkovým evropským kulturním vývojem dochází k pokusům o skutečnou kritiku, která by zvažovala a poměřovala hodnoty specificky literární a zkoumala jejich společenský účinek, zvedá se proti nim nutně vlna prudkého odporu. Snad v nejzazší podobě tuto dobovou obavu z kritiky „kritické“ vyjádřil F. B. Štěpnička ve svém Původu oslovské kritiky tezí, že kritika ve vlastním smyslu slova je vlastně zbytečná, „je-li moudrá cenzura, která o to pečuje, aby nic škodlivého tiskem nevyšlo“ (ŠTĚPNIČKA 1820: 83). Jazyková motivace stojí také v pozadí rozvoje českého divadla, a to již od samých jeho počátků na konci 18. století (DĚJINY ČESKÉHO DIVADLA 1969: 64). Potřeba bezprostředního kontaktu se skutečným česky mluvícím publikem tyto vnější, ideologické motivace nicméně zatláčovala do pozadí. Česká kritika divadelní se přesto jednoznačně soustřeďuje k otázkám kvality jevištní češtiny a z hodnocení jazykové správnosti hereckého projevu činí základní východisko pro posouzení kvality jednotlivých představení (TAMTÉŽ: 179). Zvláštní kapitolou tohoto sepětí českého divadelnictví s jazykovou kulturou je ovšem zápas o českou operu, který byl od samého počátku veden výslovně ve znamení snahy o prokázání „jevištních schopností češtiny a vyspělosti českého národa vůbec“ (TAMTÉŽ: 153). Uvedení první opery v českém jazyce, Macháčkova časoměrného překladu Weiglova oblíbeného singspielu *Rodina švejcarská* ve Stavovském divadle na přelomu roku 1823 a 1824, se stalo kulturní událostí číslo jedna, téma opery

od té doby patřilo k základním tématům vlastenecké korespondence. František Palacký ve své zprávě o prvních představeních *Rodiny švejcarské* píše Janu Kollárovi: „Operami a zpěvem vůbec tuším nejlépe se nám podaří materštinu naši u vyšších v oblíbení uvést; i sami zajisté Němci pocítují přednost zpěvu českého nad německý“ (PALACKÝ 1902: 164). Vysoké ocenění, kterému se těšilo úsilí o českou operu, mělo své zázemí v dobovém mýtu české a slovanské hudebnosti,¹³ který zcela současně zasahoval jak do sféry hudby, tak do sféry jazyka. Jeho působnost lze sledovat ještě hluboko za hranicí let čtyřicátých:

Vždyť mysl veselou
sám pán bůh miluje;
a kdo rád nezpívá,
ať Čechem nesluje.

(F. Vacek-Kamenický – cit. JUNGMANN 1846: 480)

Dokud český zpěv nezhyne,
nezhynou ni Čechové!

(B. Jablonský – TAMTÉŽ: 482)

Tento mýtus nekapituloval ani před nepříznivou realitou, jak do svědčuje anekdota z *Čechoslavu* (1827), kde ve sporu Vlacha a Čecha o přednosti jejich vlastí na argument Italův (opírající se o mohutnou prestiž italské opery), že v Itálii „hudba kvete“, odpovídá Čech (opíraje se především o mýtus české hudebnosti) slovy: „A v Čechách... již dozrála.“

Kategorie libozvučnosti byla důležitou, ba dokonce jednou z nejdůležitějších složek dobově pocítované hodnoty jazyka. V případě

13) K historii vzniku tohoto mýtu lze najít cenné informace v kandidátské práci P. Víta *Formování historického a estetického myšlení o hudbě jako součást procesu vědeckého a uměleckého vývoje v Čechách v období cca 1760–1884* (Vít 1976). Vít upozorňuje na rané formy ideogramu „hudebních Čechů“ v pracích Voigtových a Dlabáčových, ukazuje, jakou úlohu při jeho utváření sehrál okrajový výrok Ch. Burneyho v Dlabáčově zobecňující interpretaci: „Burney fand sich auf seinen Reisen von dem allgemeinen Rufe, dass die Böhmen unter allen Nationen in Teutschland, ja vielleicht in ganz Europa am meisten musikalisch wären, gänzlich überzeugt da er nicht nur in jeder grossen Stadt, sondern auch fast in allen Dörfern Musikschulen antraf, in denen Kinder von 5 bis 11 Jahren auf der Geige, Hoboe, Klavier und andern Instrumenten unterricht wurden“ (TAMTÉŽ: 30, 180).

češtiny se zvlášt' vyzdvihovala zvuková hodnota „plných samohlásek“ a kvalita protikladu vokalické délky a krátkosti („hudební Čechové, jejichžto výborný jazyk sám v sobě onu úplně řeckou časomíru zřejmě nese“, ŠAFAŘÍK – PALACKÝ 1818: 12). O umělecké zdokonalování libozvučnosti se opíraly i četné koncepce úprav spisovného jazyka. Literární projekcí jedné takové koncepce je například ideální jazyk říše bohyně Slávy v Kollárově *Slávy dceři*:

Než řeč naše nejen nemá hmotů
jako bl, kl, sl, ml huhnavé
aneb dr, pr, tr, vr štěkavé
od Germanů půjčené a Gotů;

nýberž chrání se i od škřehotů,
svléká pomalu ř břískavé,
slala iikání kvičlavé
s eekáním k mezem Hotentotů:

milostné a, pak o převelebné
vracejí se zpátkem z vyhnanství,
bejk, šejd, hejl – tu hnusné, nepotřebné;

každá těžká, přebroušená, divá
hláska ztratila tu měšťanství,
hudbu má řeč naše zlatoznivá.

(KOLLÁR 1832: zpěv IV., sonet 504)

Ještě v Kampelíkově *Čechoslovanu* jsou nicméně zcela vážně navrhovány obdobně umělé zásahy do fonologické struktury češtiny při utváření spisovného jazyka také na půdě „odborné“ (uvozovky tu opět připomínají obecnou nedostatečnou specializovanost, a tedy polyfunkčnost jednotlivých projevů obrozenské kultury) a hledisko libozvučnosti je považováno za určující také při výstavbě větné syntaxe (KAMPELÍK 1842: 160).

Opera ovšem musela představovat pro českou obrozenskou ideologii ideální umělecký tvar už proto, že představu o zvláštní české náklonnosti k hudbě umožnila propojit s představou zvukových hodnot češtiny. Je proto jen přirozené, že se v rámci hudby vývoj ubíral zpočátku především k časoměrné organizaci textu libreta,

vždyť časomíra se opírala o nejvíce ceněnou složku české fonologie, o délku samohlásek.

Bylo by jistě možné postupovat krok za krokem českou obrozenskou kulturou a postupně shledávat další a další projevy vztahu jednotlivých kulturních oblastí k jazyku. Nejde nám však o seskupení jednotlivých dokladů, ale o celkové postižení povahy kultury. Obecně lze říci, že filologie do značné míry určuje českou kulturu jako celek právě proto, že jazyk je vlastně po dlouhou dobu přímo jejím generátorem. Česká kultura se rozvíjí především prostřednictvím rozvoje jazyka. Jazyk určuje konečně i obecné koncepcce směru rozvoje kultury. Utvářená česká kultura se totiž orientuje (víc ovšem zatím v rovině proklamací než v rovině reálné) ke kultuře slovanské, tedy vlastně právě ve směru jazykové příbuznosti.

Přechod od pojetí kultury jako produktu jazykové aktivity (a to těsně souvisí právě s představou jazyka jako kulturního výtvaru par excellence) k pojetí české kultury jako oblasti spjaté s bezprostředními potřebami právě kulturními a nikoliv jen úzce filologickými, nebyl ovšem náhlý. Prakticky souběžně s procesem ustalování filologického kulturního typu dochází k uvědomování nebezpečných záporných důsledků tohoto jevu:

Patř, k českému jaké množství tam k Parnasu pádí
v kapse s gramatikou každý, básník že je, myslí.

(CHMELENSKÝ 1870: 92)

Velmi silně se to odráží i v dlouhotrvající skepsi vedoucích představitelů národního hnutí k smysluplnosti vlastního snažení, v neustálém pocitu české kulturní nedostatečnosti, který prosvítá často za patetickými projevy o hodnotách a přednostech slovanství a češství. Při pohledu z let třicátých a čtyřicátých jeví se „začátek našeho národního života filologický“ (NEBESKÝ 1953: 52n.), a to nejen příslušníkům mladší, ale i starší generace („Posavad ohledy jazykové v díle našem nad jiné předčily“ – PALACKÝ 1837: 7), přičemž nežádoucí tlak filologismu je pocítován stále ostřeji. Třicátá a čtyřicátá léta již zjevně usilují o překonání tohoto výchozího stavu. Přes trvajícím vysoké hodnocení „absolutních“ hodnot češtiny se postupně přesouvá důraz z reprezentativních a mysticko-sakrálních funkcí jazyka na jeho funkci komunikační. Dosud krajně umělý spisovný jazyk se sblíží s jazykem lidovým, vytrácí se prvotní okouzlení kategorií

libozvučnosti¹⁴ a prudce se přibrzdí jazykové novotaření. Jakmile získává česká kultura reálnější prostor pro svou existenci, vymaňuje se ze své závislosti na jazyku, nabývá stále větší samostatnosti a jazyk (spolu s filologií ve smyslu myšlení o jazyce) pak včleňuje do sebe sama jen jako svou součást.

14) Čelakovský v *České včele* již úsilí po libozvučnosti nemilosrdně ironizuje: „brzo nesměle počneme šeptati a blahozvučně lepotati, až nás ani na půl kroku slyšeti nebude...“ (srov. NEJEDLÝ 1951: 476).